

نخستین مجلس

- مذاکرات مجلس اول
- غلامحسین میرزاصالح
- تهران، انتشارات مازیار، چاپ اول، ۱۳۸۴

ظاهراً در این حادثه کلیه اسناد و پرونده‌های موجود در مجلس از جمله مشروح مذاکرات دوره اول از بین رفته یا مفقود است. در این مورد نکاتی ارائه خواهد شد.

ج- به موجب ماده بیست و یکم نظامنامه انتخابات (اصنافی) مجلس شورای ملی مورخ ۱۹ رجب ۱۳۲۴ قمری^۸ مدت دوره نمایندگی مجلس شورای ملی دو سال بوده است.^۹

مروری بر روزهای آخر مجلس اول (۲۰ تا ۲۳ جمادی الاولی ۱۳۲۶)

پس از بررسی‌های فوق، مشخص شد که روز یکشنبه ۱۸ شعبان ۱۳۲۴، مجلس اول افتتاح گردیده است. در مورد روزهای آخر مجلس نیز نکات درخور توجهی وجود دارد که ذیلاً به آنها اشاره می‌شود.

الف- مروری بر روز ۲۰ جمادی الاولی ۱۳۲۶
آخرین جلسه علنی مجلس اول، در روز ۲۰ جمادی الاولی ۱۳۲۶ تشکیل گردیده است. احمد کسروی در این زمینه می‌نویسد:
«روز شنبه^{۱۰} سی‌ام خرداد «۲۰ جمادی‌الاولی» که باز مجلس بر پا گردید و همانا بازپسین نشست آشکار آن بود...»^{۱۱}

مذاکرات مربوط به این روز در روزنامه مجلس (شماره ۱۵۳، به تاریخ یکشنبه ۲۱ جمادی‌الاولی ۱۳۲۶) به چاپ رسیده است.

ب- مروری بر روزهای ۲۱ و ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۲۶
جلسه روزهای ۲۱ و ۲۲ جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ بطور غیر علنی تشکیل گردیده است. در این زمینه، احمد کسروی چنین می‌نویسد:

«از روزهای یکشنبه سی‌ویکم خرداد و دوشنبه یکم تیر «۲۱ و ۲۲ جمادی‌الاولی»، چون روزنامه‌ها به چاپ نرسیده^{۱۲} آگاهی روشنی نمی‌داریم. پیدا است که در این روزها چیرگی شاه بیشتر و سختی کار فزونتر می‌بوده که روزنامه‌ها بیرون آمدن نتوانسته‌اند. در این روزها

این مقاله به بررسی کتابی تحت عنوان «مذاکرات مجلس اول»^۱ که توسط آقای «غلامحسین میرزاصالح» تدوین شده، می‌پردازد.

با نگاهی گذرا بر این کتاب، نکات قابل ذکری وجود دارد که ذیلاً مورد بررسی قرار می‌گیرد:

در کتاب مذکور، به منابع و مأخذی که مشروح مذاکرات و سایر اسناد و مدارک مندرج در این کتاب از آن برگرفته شده باشد، اشاره‌ای نشده است اما به نظر می‌رسد متون و اسناد مندرج در آن از روی مجموعه‌های مربوط به «روزنامه مجلس» و «مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه» که یک نسخه از آنها در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد، گرفته شده است.

قبل از ورود به اصل مطلب، ذکر چند نکته ضروری است:

الف- مشروح مذاکرات از زاویه علوم مختلف حائز اهمیت است ولی در رشته‌های حقوق و تاریخ اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. به‌عنوان مثال در مورد علم حقوق، برای فلسفه تصویب یک قانون و نیز در مواردی که برداشتهای متفاوتی از عبارات و احکام مندرج در یک قانون می‌شود و امور دیگری از این قبیل، می‌توان به مشروح مذاکرات آن مراجعه کرد و نظر قانونگذار را از آن مستفاد نمود.

لازم به ذکر است که مشروح مذاکرات مجالس صدر مشروطیت بویژه مجلس اول، نه تنها از دریچه تاریخ و حقوق بلکه از جهات گوناگون، قابل توجه و نسبت به سایر مشروح مذاکراتها از حساسیت بیشتری برخوردار است.

ب- مجلس اول در ۱۷ شعبان^۲ ۱۳۲۴ هجری قمری مطابق با ۱۲^۳ میزان^۴ ۱۲۸۵ شمسی (برابر با ۱۷ اکتبر ۱۹۰۶ میلادی) افتتاح و در تاریخ ۲۳ جمادی‌الاولی^۵ ۱۳۲۶ مطابق با ۲ سرطان^۶ ۱۲۸۷ هجری شمسی^۷ (برابر با ۲۳ ژوئن ۱۹۰۸ میلادی) با به توپ بسته شدن مجلس، تعطیل شده است.

نحوه تهیه مشروح مذاکرات

در مورد نحوه تهیه مشروح مذاکرات ادوار مختلف از جمله دوره اول که اسناد آن از بین رفته یا مفقود شده است، متنی که از مقدمه کتاب «مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه» گرفته شده، عیناً می آید و سپس نکاتی در این مورد ذکر می شود:

«از بدو تأسیس اداره روزنامه رسمی همواره در نظر داشتیم صورت مشروح مذاکرات ادواری را که به چاپ نرسیده است چاپ کنیم و در معرض استفاده عموم بگذاریم متأسفانه به عللی که اهم آن عدم اجازه رسمی مجلس شورای ملی بود این مقصود حاصل نشد تا آنکه در جلسه مورخ هجدهم اسفند ماه ۱۳۲۴ هنگام تصویب بودجه سال ۱۳۲۵ مجلس، طبق پیشنهاد آقای امیر تیمور نماینده خراسان، مجلس با تصویب اعتبار لازم اداره روزنامه رسمی را مکلف ساخت تا مقدمات طبع و انتشار صورت مشروح مذاکرات مجلس را از دوره اول تا اوائل دوره ششم که به طبع نرسیده است فراهم سازد. اداره روزنامه نیز از همان هنگام به جمع آوری مدارک و اسناد همت گماشت تا هر چه زودتر مقدمات کار آماده گردد و این مقصود به حاصل آید لیکن تا امروز که اول خردادماه ۱۳۲۵ است با کمال تأسف انجام این مهم در بوته تعویق و تعطیل بماند و این توفیق دست نداد و علت این امر آن بود که مذاکرات دوره اول در واقعه بمباران مجلس از میان رفت و مانند ادوار بعد صورت مشروح رسمی آن در بایگانی مجلس موجود نبود و اگر می خواستیم از این دوره صرف نظر کنیم و از دوره دوم، مذاکرات را به طبع برسانیم این سلسله انتشارات ناقص می ماند و بی حاصل می افتاد زیرا مذاکرات دوره اول از لحاظ روشن شدن تاریخ مشروطیت ارزش زیادی داشت. خوشبختانه جریان مختصر ولی کامل مذاکرات این دوره از تاریخ پنجم شوال ۱۳۲۴ به بعد در روزنامه مجلس^{۱۹} که در آن هنگام به مدبری جناب آقای سید محمد صادق طباطبایی رئیس سابق مجلس^{۲۰} انتشار

مجلس به نام میانجیگری، نهانی بر پا می شد...»^{۱۳} بنابراین از این دو روز، مشروح مذاکراتی به جا نمانده است.

ج- مروری بر روز ۲۳ جمادی الاولی ۱۳۲۶

روز سه شنبه دوم تیر ماه «۲۳ جمادی الاولی» در تاریخ مشروطه یک روز بی مانندی است.^{۱۴}

«بین الطلوعین سوار قزاق به ریاست قاسم آقای میرپنج دور مسجد و مجلس را محاصره کردند... چند نفر از وکلا نیز که می خواستند وارد شوند مانع شدند و مابقی وکلا در خانه های خود پنهان شدند...»^{۱۵} روز ۲۳ جمادی الاولی^{۱۶} ۱۳۲۶ روزی است که مجلس شورای ملی به توپ بسته شده است.

از زمان وقوع این حادثه اولین فترت در تاریخ قانونگذاری کشور شکل گرفته و با افتتاح مجلس دوم^{۱۷} پایان پذیرفته است.

در این ارتباط، نکات دیگری نیز وجود دارد که بطور مختصر به آن اشاره می شود:

«مطالبی که ذیلاً درج می گردد... به وسیله آقای محمد رضا اعلم مورد تحقیق و به رشته تحریر درآمده است: دوره ای که در تاریخ معاصر ایران از آن به عنوان «استبداد صغیر» یاد می شود از ۲۳ جمادی الاول ۱۳۲۶ قمری «دوم تیر ماه ۱۲۸۷ شمسی» با به توپ بستن مجلس شورای ملی از سوی نیروهای محمد علی شاه به فرماندهی لیاخوف روسی و برچیده شدن مشروطیت شروع شد و حدود ۱۳ ماه بعد یعنی در تاریخ ۲۶ جمادی الثانی ۱۳۲۷ قمری «۲۴ تیر ماه ۱۲۸۸ شمسی»، با فتح تهران از سوی مشروطه خواهان و پناهنده شدن محمد علی شاه در سفارت روس به پایان رسید...»^{۱۸}

با توجه به وقایعی که در روز ۲۳ جمادی الاولی ۱۳۲۶ رخ داده، ظاهراً جلسه ای تشکیل نشده و بنابراین ثبت مشروح مذاکرات در مورد این روز منتفی است.

می‌یافت درج شده بود اما از تاریخ هجدهم شعبان ۱۳۲۴ که روز افتتاح مجلس است تا پنجم شوال در آن روزنامه هم اثری از جریان مذاکرات در دست نبود^{۲۱} برای اینکه در هر حال این مجموعه ناقص نباشد اداره روزنامه در صدد برآمد از روز صدور فرمان مشروطیت جریان مذاکرات و نطق‌های رسمی را تا آنجا که ممکن است بر این مجموعه بیفزاید. به هر حال این مقدمات موجب گشت که طبع سلسله مذاکرات مجلس دو ماه به تأخیر بیفتد و ضمناً چون در نظر است که سالنامه‌ای نیز حاوی مقدمات نهضت مشروطیت و تاریخ مفصل آن با عکس سران و پیشوایان این نهضت و نمایندگان ادوار مختلف با گراور عین اسناد موجود تهیه گردد در حقیقت آن مجموعه مقدمه تاریخی و مکمل این سلسله انتشارات خواهد بود و با طبع آن یک دوره کامل تاریخ رسمی مجلس و مشروطیت در دسترس ارباب تحقیق و ذوق گذارده خواهد شد و این مجموعه فعلاً با گراور عین فرمان مشروطیت و نطق مرحوم مظفرالدین شاه هنگام افتتاح مجلس آغاز می‌شود...»^{۲۲}

پس از درج مطالب فوق، نکات ذیل درخور توجه است:

در پیشگفتار (یا مقاله‌ای) که در ابتدای کتاب «مذاکرات مجلس اول» تحت عنوان «توسعه سیاسی در ورطه سیاست بین‌الملل» به چاپ رسیده، به موضوع به‌غارت رفتن تمام اثاث‌البیت مجلس و آتش زدن دفتر و کاغذهای مربوطه اشاره شده^{۲۳} ولی در انتهای همان پیشگفتار چنین آمده است:

«این کتاب ویراسته متن کامل مذاکرات نخستین مجلس نظام مشروطه در ایران است...»^{۲۴}

با توجه به توضیحاتی که در بالا آمد:

اولاً- در حال حاضر متن کامل مذاکرات مجلس اول، وجود خارجی ندارد.

ثانیاً- مراد از بکار بردن عبارت «ویراسته» از سوی صاحب کتاب مذکور، مشخص نیست.

به هر حال چون کتاب «مذاکرات مجلس اول» با مجموعه‌های مربوط به «مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه» و «روزنامه مجلس» که یک نسخه از آنها در کتابخانه مجلس شورای اسلامی وجود دارد، تفاوت‌هایی دارد، نگارنده را بر آن داشت که تعدادی از صفحات کتاب منتشره را با صفحاتی از این دو مجموعه در حد فرصت و نگاهی گذرا مقایسه نماید:

۱- چنانچه توضیح داده شد ظاهراً دو صفحه اول آن که یکی مربوط به فرمان مشروطیت و دیگری مربوط به «متن نطق مظفرالدین شاه هنگام افتتاح مجلس شورای ملی، در عمارت گلستان» است، با تقلید از «مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه» تهیه شده است و گرنه درج اینگونه موارد ربطی به مشروح مذاکرات دوره اول ندارد.

در این قسمت ابتدا مطالب مندرج در نسخه موجود در کتابخانه مجلس^{۲۵} و سپس مطالب مندرج در کتاب «مذاکرات مجلس اول» که توسط آقای «غلامحسین میرزاصالح» تهیه شده می‌آید:

متن نطق مظفرالدین شاه هنگام افتتاح مجلس شورای ملی، در عمارت گلستان:

در نسخه موجود در کتابخانه در ذیل نطق مظفرالدین شاه هنگام افتتاح مجلس نکاتی بدین شرح آمده است:

«متن نطق مرحوم مظفرالدین شاه که در جلسه مورخ هجدهم شعبان ۱۳۲۴ هنگام افتتاح مجلس در عمارت گلستان ایراد نمود. شاه در این روز با شدت بیماری در مجلس حاضر شد و در حالی که دو تن بازوی او را گرفته و بر تخت نشاندند این خطابه را ایراد نمود قبل از ایراد خطابه اظهار داشت (سالها در آرزوی چنین روزی بودم و خدا را شکر که به آرزوی خود رسیدم) و حال رقت و گریه به شاه دست داد سپس خطابه را قرائت نمود.»

در کتاب «مذاکرات مجلس اول» در این مورد چنین آمده است:

«متن نطق مظفرالدین شاه در تاریخ ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ هنگام افتتاح مجلس در عمارت گلستان: مظفرالدین شاه قبل از ایراد این نطق اظهار داشت (سالها در آرزوی چنین روزی بودم و خدا را شکر که به آرزوی خود رسیدم.»

چنانچه ملاحظه می‌شود مطالبی که در مورد بیماری و گریه مظفرالدین شاه بوده، حذف شده است.

۲- صفحات اولیه نسخه موجود در کتابخانه مجلس، مشتمل بر اسامی نمایندگان دوره اول، مکمل فرمان مشروطیت و نظامنامه داخلی مجلس شورای ملی است. مطالب مذکور در کتاب «مذاکرات مجلس اول» بطور مستقل و در انتهای آن کتاب آمده است. در این مورد نکات ذیل قابل ذکر است:

الف- عباراتی که در مجموعه موجود در کتابخانه مجلس وجود دارد در آن مجموعه نیز یافت می‌شود به‌عنوان مثال در صفحه ۵ نسخه موجود در کتابخانه به‌جای عبارت «مکمل صدور فرمان مشروطیت» از عبارت «صدور فرمان مشروطیت» استفاده کرده و صاحب کتاب این موضوع را عیناً در صفحه ۷۵۹ کتاب آورده است.

ضمناً در سطر اول همان صفحه بعد از عبارت «مشروطیت» عبارت «که متن آن گراور شده است» حذف شده است.

ب- در صفحه ۷۷۳ کتاب «مذاکرات مجلس اول» به‌جای عبارت «قانون اساسی» از عبارت «نظامنامه اساسی»^{۲۶} و در صفحه ۷۷۶ کتاب منتشره به‌جای عبارت «متمم قانون اساسی» از عبارت «قانون اساسی» استفاده کرده است.^{۲۷}

ج- در صفحه ۷ نسخه موجود در کتابخانه به «بیانات مظفرالدین شاه روز شنبه بیست و پنجم رجب ۱۳۲۴ در فرح‌آباد» اشاره کرده که صاحب کتاب این مطلب را از قلم انداخته و ابتدای صفحه ۷۶۴ با این عبارت شروع می‌شود: «بیانات مظفرالدین شاه» در این روز... (در اینجا مشخص نیست کدام روز و کدام مکان)

د- مذاکرات مربوط به جلسات «یوم یکشنبه هجدهم شعبان» و «روز پنجشنبه بیست و نهم شعبان» را که باید در ابتدای این مشروح مذاکرات باشد و در واقع مربوط به جلسات اولیه مجلس شورای ملی است به صفحه ۷۶۵ و ۷۶۶ منتقل نموده و ادامه مطالب مربوط به جلسه «روز پنجشنبه بیست و نهم شعبان» که در صفحه ۱۰ نسخه موجود در کتابخانه درج گردیده، در مجموعه منتشره «مذاکرات مجلس اول» وجود ندارد. مطلع موضوع مذکور چنین است:

(پس از تصویب نظامنامه داخلی در همین جلسه جواب سه مطلب نمایندگان که به‌توسط صدراعظم از شاه سؤال شده بود رسید...)

لازم به ذکر است که موضوع مذکور یک ستون و نیم از مذاکرات نسخه

موجود در کتابخانه را به خود اختصاص داده است.

در این قسمت ذکر دو نکته ضروری به نظر می رسد:

اول- هیچکدام از مطالب فوق، در روزنامه مجلس وجود ندارد.^{۲۸}

دوم- بعضی از اسامی که در کتاب «مذاکرات مجلس اول» و همچنین در کتاب «مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه» به عنوان نماینده وجود دارد به نحوی از انحاء در مجلس حضور نیافته اند.^{۲۹}

۳- مذاکرات روز پنجشنبه بیست و هفتم رمضان ۱۳۲۴ که حدود ۴ صفحه (ص ۵۱ تا ۵۵) از کتاب منتشره به آن اختصاص یافته است با متون مربوط به همان جلسه که حدود یک ستون از نسخه موجود در کتابخانه (ص ۱۲) را به خود اختصاص داده هیچ سختی ندارد و بطور کلی متفاوت است.

یادآوری می شود که مطالبی که تا این قسمت بیان شد، (به استثنای بعضی از قوانین) در روزنامه مجلس وجود ندارد.

با توجه به اهمیت روزنامه مجلس، در این قسمت روزنامه مذکور بطور بسیار مختصر معرفی می شود و به دنبال آن مطالب مندرج در کتاب منتشره با روزنامه مذکور و کتاب «مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه» موجود در کتابخانه مجلس، مقایسه می شود.

روزنامه مجلس

روزنامه مجلس روزنامه‌ای بوده است که رسماً از طرف مجلس شورای ملی، دوره نخستین مجلس، منتشر می شده. در این روزنامه اخبار مربوط به مجلس و مذاکرات نمایندگان به چاپ می رسیده است. بنابراین بزرگترین و مهمترین منبع و مأخذی است که ما را بر جریانات مجلس نخستین و نحوه تفکر نخستین نمایندگان مجلس ملی و مسائل و مصائب و مشکلاتی که با آن مواجه بوده اند واقف می سازد.^{۳۰}

اهمیت روزنامه مجلس در این است که یگانه منبعی است که مذاکرات مجلس اول در آن ثبت شده و برای ما مانده است زیرا چنانچه می دانیم، پس از آنکه مجلس اول به توپ بسته شد تمام اسباب و اثاث آن به یغما رفت. اسناد و مدارک و نوشته‌ها تاراج شد، حتی معلوم نیست اصل فرمان مشروطیت کجا است.^{۳۱}

«این روزنامه تنها روزنامه‌ای است که تحولات مجلس اول را در آن می توان دید. صاحب امتیاز آن میرزا محسن، برادر صدراعظم، مدیر آن سید محمد صادق طباطبایی و نویسنده و سردبیر آن در ابتدا ادیب‌الممالک فراهانی بوده است. یکی از اشکالات این روزنامه این است که پنجاه روز بعد از افتتاح مجلس منتشر شده و ما از مذاکرات قبلی مجلس، بی خبریم و وقتی مجلس به توپ بسته شد همه مذاکرات از بین رفت.»^{۳۲}

چنانچه مذکور افتاد، این روزنامه پنجاه روز بعد از افتتاح مجلس اول انتشار یافته است. مجلس اول را مظفرالدین شاه در روز یکشنبه هیجدهم شعبان ۱۳۲۴ (هجری قمری) افتتاح کرد و نخستین شماره روزنامه مجلس، روز یکشنبه هشتم شوال همان سال انتشار یافت. به همین علت ما از جریانات پنجاه روز نخستین مجلس اول بی خبر مانده ایم و گمان نمی کنم منبع دیگری باشد که ما را در جریان وقایع این پنجاه روز قرار دهد مگر اینکه کلیه جراید داخلی و خارجی را که در آن روزها منتشر می شده مورد بررسی قرار دهیم...^{۳۳}

از شماره اول این روزنامه چنین استنباط می شود که فرمان ایجاد آن در همان ماه شعبان یعنی ماه افتتاح مجلس اول، صادر شده است اما تهیه مقدمات کار مدتی طول کشیده است.^{۳۴}

... اختصاص دیگر روزنامه مجلس در این است که محافظه کارانه عمل

۳- در زیرنویس صفحه ۲۷ نسخه موجود در کتابخانه، نطق ولیعهد درج شده در حالی که این مذاکرات، در صفحه ۷۴ کتاب «مذاکرات مجلس اول» وجود ندارد.^{۳۹}

۴- خطابه حاج سید نصرالله تقوی که مربوط به مذاکرات جلسه پنجم شوال است در صفحه ۳۱ نسخه موجود در کتابخانه، وجود دارد (در زیرنویس خطابه آمده است که: این نطق پس از طبع صورت مذاکرات جلسه مورخ ۵ شوال بدست آمد...) ولی در صفحه ۵۶ کتاب «مذاکرات مجلس اول» لحاظ نشده است. ضمناً دو نطق دیگر نیز در صفحه ۳۲ نسخه موجود در کتابخانه، وجود دارد که در کتاب «مذاکرات مجلس اول» موجود نیست.

۵- مذاکرات پنجشنبه ۲۵ ذی‌القعدة (۱۳۲۴) که در ارتباط با فوت مظفرالدین‌شاه بوده و دو ستون از صفحات ۴۷ و ۴۸ مشروح مذاکرات نسخه موجود در کتابخانه را به خود اختصاص داده است، در صفحه ۹۶ کتاب «مذاکرات مجلس اول» وجود ندارد. مذاکرات مذکور در روزنامه مجلس (شماره ۲۶، به تاریخ جمعه ۲۶ ذی‌قعدة الحرام ۱۳۲۴ هجری قمری ص ۱ و ۲) آمده است.

ضمناً در نسخه موجود در کتابخانه نیز نواقصی وجود دارد.

۶- در صفحات ۵۳ و ۵۴ نسخه موجود در کتابخانه، نطق آقا محمدتقی هراتی در خصوص نظامنامه داخلی مجلس (که از طرف انجمن اتحادیه طلاب قرائت کرده) وجود دارد که در صفحه ۱۰۳ کتاب «مذاکرات مجلس اول» حذف شده است. این نطق در روزنامه مجلس (شماره ۳۰، به تاریخ یکشنبه پنجم ذی‌حجه الحرام ۱۳۲۴ هجری قمری، ص ۳ و ۴) درج گردیده است. چنانچه صاحب کتاب «مذاکرات مجلس اول» به روش روزنامه مجلس عمل می‌کرد، بایستی آن را در صفحه ۱۰۴ کتاب مذکور، انتهای مذاکرات ۴ ذی‌حجه اعمال می‌نمود.

۷- در صفحه ۵۶ نسخه موجود در کتابخانه، امتیازنامه بانک ملی قرائت شده که در صفحه ۱۰۴ کتاب «مذاکرات مجلس اول» به آن اشاره‌ای نشده است. (در نسخه موجود در کتابخانه نیز اشاره‌ای به اینکه امتیازنامه مذکور را از چه مأخذی آورده، نشده است).

در این قسمت لازم به ذکر است که در مواردی که مطالبی در مابین مذاکرات مجلس مطرح می‌شود و مطلب مورد نظر در مشروح مذاکرات حذف می‌گردد، ادامه متن برای خواننده نامفهوم است. دو نمونه اخیر از اینگونه موارد است.

۸- در بعضی از موارد در نسخه موجود در کتابخانه زیرنویس‌هایی وجود دارد که در کتاب «مذاکرات مجلس اول» به آنها اشاره‌ای نشده است. به‌عنوان نمونه در صفحات ۵۷ و ۵۸ نسخه موجود در کتابخانه دو مورد و در صفحه ۵۸ یک مورد وجود دارد که موارد مذکور در صفحات ۱۰۵ تا ۱۰۷ کتاب «مذاکرات مجلس اول» لحاظ نشده است. زیرنویس‌های این سه مورد مربوط به ناطقینی بوده که سمت نمایندگی نداشته‌اند بلکه برای ادای توضیحات به مجلس آمده‌اند.

چنانچه در اینگونه موارد زیرنویس و توضیحی ارائه نشده باشد، خواننده تصور می‌کند که ناطق، در سمت نمایندگی، در مجلس حضور داشته است (در مذاکرات نسخه موجود در کتابخانه به مأخذ زیرنویس‌ها اشاره‌ای نشده است).

۹- در صفحات ۶۱ و ۶۲ نسخه موجود در کتابخانه، نطق ملا

می‌کرده است. مثلاً قسمت‌های تند از سخنان نمایندگان را از قلم می‌انداخته و به جای آن نقطه‌چین می‌گذاشته یا به اصطلاح، مطلب را درز می‌گرفته و اگر شکایتی از ناحیه افراد می‌رسیده، قسمت‌های تند شکایت‌نامه را حذف می‌کرده است. سعی داشته است عفت قلم را حفظ کند.^{۳۵}

در این قسمت برای اینکه حال و هوای ثبت مذاکرات مجلس اول نیز مشخص شود، نکاتی در این زمینه ارائه می‌شود:

ثبت مذاکرات مجلس

در مورد ثبت مذاکرات مجلس اول مطالب فراوانی در صورت مذاکرات مجلس وجود دارد که جای تفصیل آن در این مقاله نیست اما برای روشن شدن اینکه چه مقدار از مذاکرات نمایندگان، یادداشت می‌شده صرفاً به چند نکته کوتاه از صورت مذاکرات مجلس اول بسنده می‌شود:

در بین مذاکرات مجلس مطالب ذیل به چشم می‌خورد:

«...اگر یکی از منتخبین می‌خواهد مطلبی اظهار کند به‌مجرد عنوان، دیگری داخل در مطلب او می‌شود و نمی‌گذارد نطق او معین شود تا تندنویسان و وقایع‌نگاران یا تماشاچیان، بیانات او را بتوانند درک کرده، بنویسند یا بشنوند. به سبب این بی‌ترتیبی، روزنامه (مجلس) هم خیلی مغشوش است...»^{۳۶}

در جای دیگری چنین آمده است:

«...از همه الزم این است که محل نطق معین باشد و تندنویسان مجلس و وقایع‌نگاران روزنامه‌ها نزدیک به آن محل بنشینند هر کس که می‌خواهد سخن بگوید یا مطلبی اظهار کند در آن محل با اجازه رئیس برود با کمال آرامی به قسمی که بتوانند تندنویسان از عهده برآیند...»^{۳۷}

در جای دیگری نیز چنین آمده است:

«آقا میرزا ابوالحسن‌خان: این تندنویسان اینجا هم نمی‌توانند آنطور که باید تند بنویسند در جاهای دیگر برای تندنوشتن خط مخصوصی هست و ترتیبی هست آنها فعلاً در مملکت ما نیست. ولی باید عجلتاً برای این کار نطق‌ها از روی ترتیب باشد.»^{۳۸}

پس از ذکر نکات فوق، مطالب مندرج در کتاب منتشره با روزنامه مجلس و کتاب «مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه» موجود در کتابخانه مجلس، مقایسه می‌شود:

۱- در مذاکرات پنجشنبه ۱۲ شوال ۱۳۲۴ مطالبی در مورد «اعلان تأسیس بانک ملی ایران» وجود دارد که حدود یک صفحه (صفحه ۱۵) نسخه موجود در کتابخانه را به خود اختصاص داده است. مطلب فوق در کتاب «مذاکرات مجلس اول» (ص ۵۸ و ۵۹) نیامده است.

لازم به ذکر است که مطالب مذکور در روزنامه مجلس به جای (روزنامه شماره ۴، به تاریخ شنبه چهاردهم شوال المکرم ۱۳۲۴ هجری قمری، صفحه ۲) در (روزنامه شماره ۱۰، به تاریخ چهارشنبه ۲۵ شوال المکرم ۱۳۲۴ هجری قمری، صفحات ۳ و ۴) آمده است.

۲- خطابه ورودیه حاج سید نصرالله در موقع ملاقات با ولیعهد که از روزنامه مجلس (شماره ۱۶، به تاریخ یکشنبه هفتم ذی‌قعدة الحرام ۱۳۲۴ هجری قمری، صفحه ۳ و ۴) استخراج گردیده در صفحه ۲۵ و ۲۶ نسخه موجود در کتابخانه وجود دارد ولی در صفحه ۷۲ کتاب «مذاکرات مجلس اول» لحاظ نشده است.

صورت جلسه مندرج در این مجموعه، همان افتتاح مجلس مذکور است و آخرین صورت جلسه‌ای که در آن درج شده را می توان به عنوان آخرین جلسه مجلس اول تلقی نمود.

در مورد خاتمه مجلس اول، مطلب مندرج در کتاب «مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه» یعنی نسخه موجود در کتابخانه می آید: «آخرین جلسه دوره اول در تاریخ بیست و سوم جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ بوده است. از مذاکرات مجلس بین تاریخ بیستم^{۴۰} تا بیست و سوم جمادی‌الاولی اثری یافته نشد»^{۴۱}

آخرین جلسه مجلس اول روز بیست و سوم جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ بوده است که در این باره توضیح کافی داده شد.

پس از بیان مطالب فوق، به نکاتی پیرامون سرنوشت اسناد مربوط به مذاکرات مجلس، پس از حادثه بمباران، اشاره می شود:

توضیح بیشتر در مورد سرنوشت اسناد مربوط به مذاکرات مجلس

در مورد مذاکرات مجلس اول مطالبی بیان شد اما در این قسمت به نکات دیگری در این زمینه اشاره می شود:

«سید حسن تقی‌زاده نماینده دوره اول از آذربایجان در هفدهمین سالنامه مجله دنیا مطالبی تحت عنوان «یادی از مجلس اول» به رشته تحریر در آورده‌اند که در اینجا عیناً آورده می شود: ...یک روز در سفارت ایران در لندن نشستیم بودم که یک نفر از اهالی لندن تقاضای ملاقات کرد. وارد شد و خود را به نام (الدردید) معرفی کرد. مردی بود که نسل و از عجایب اینکه هنگام معرفی خود به زبان شیرین فارسی با من صحبت نمود. مستر الدردید که خانه او در حومه لندن واقع بود پس از انجام احوال‌پرسی کیف خود را گشود و چند پرونده از لای آن خارج کرد و به من داد. پرونده را نگاه کردم دیدم اسناد و مدارک زیادی از تاریخ

مشروطیت ایران است. مثلاً یکی از اسناد دفتر حقوق نمایندگان دوره اول مجلس شورای ملی بود... یک سند جالب دیگر پیمان دسته‌جمعی مشروطه‌طلبان برای تحصن در سفارت انگلیس بود... وقتی من این اسناد را یکی بعد از دیگری مرور کردم دچار تعجب شدم و گفتم اینها در نزد مستر الدردید چه می‌کند؟ جویای زندگی گذشته او شدم معلوم شد در صدر مشروطیت رئیس بانک شاهی ایران شعبه تهران بوده و متجاوز از چهل و پنج سال است که به انگلستان برگشته است. از مستر الدردید سؤال نمودم این اسناد از کجا به دست شما رسیده است؟ در جواب گفت: روزی که مجلس شورای ملی از طرف محمدعلی‌شاه به توپ بسته شد و در نتیجه قسمتی از مجلس ویران و اثاثیه آن به غارت رفت در آن روز از اعضاء سفارت انگلیس در تهران فقط (کلنل استوکس) و چند نفر پیشخدمت و دربان در محل سفارت شهری حضور داشتند. قزاقان و سیلاخوربها وقتی اسناد مجلس به دست آنها افتاد تمام آن را در گونی‌های متعددی ریخته و به سفارت انگلیس حمل و تحویل می‌دهند. منظور قزاقها از این عمل این بود که چون در نتیجه تحصن ایرانیها در سفارت انگلیس، مظفرالدین‌شاه فرمان مشروطیت را صادر کرده بود پس مجلس و حکومت مشروطه مربوط به سفارت انگلیس و اسناد موجود در مجلس البته به جز قالی و اثاثیه و چهل چراغهای گرانبها متعلق به آن سفارت است. مستر الدردید می‌گفت: در آن روز این چند سند به دست من افتاد و چون مدتی مجلس شورای ملی در حال

محمدکاظم خراسانی وجود دارد که در صفحه ۱۱۱ کتاب «مذاکرات مجلس اول» لحاظ نشده است.

در انتهای مذاکرات سه‌شنبه ۷ ذیحجه در ارتباط با نطق جناب حجت‌الاسلام آقای ملا محمد کاظم خراسانی آمده است که: «عین آن در روزنامه گذشته درج شد» (روزنامه مجلس، شماره ۳۲، به تاریخ چهارشنبه هشتم ذی‌حجه‌الحرام ۱۳۲۴ هجری قمری، ص ۴).

متن نطق مذکور در روزنامه مجلس (شماره ۳۱، به تاریخ دوشنبه ششم ذی‌حجه‌الحرام ۱۳۲۴ هجری قمری، ص ۴) آمده است. بنابراین صاحب کتاب مذکور باید نطق مربوطه را در جای خود یا انتهای مذاکرات مورد نظر درج می‌کرد.

۱۰- در صفحه ۸۲ نسخه موجود در کتابخانه، نامه ملا محمدکاظم خراسانی در مورد اجرای قوانین محکمه دین مبین و جلوگیری از قرض از اجانب، به‌عنوان مجلس شورای ملی در ادامه مشروح مذاکرات یکشنبه چهارم محرم‌الحرام ۱۳۲۵ وجود دارد که در صفحه ۱۴۰ کتاب «مذاکرات مجلس اول» وجود ندارد. در مورد این نامه در روزنامه مجلس (شماره ۴۲، به تاریخ ۷ محرم‌الحرام ۱۳۲۵ هجری قمری، ص ۳) چنین آمده است که: «... چند روز قبل در مجلس قرائت شد...».

۱۱- در صفحات ۹۷ و ۹۸ نسخه موجود در کتابخانه، بیش از دو ستون از انتهای مشروح مذاکرات ۱۵ محرم‌الحرام ۱۳۲۵ به لایحه جناب آقای شیخ ابراهیم زنجانی اختصاص یافته است که لایحه مذکور در صفحه ۱۵۹ کتاب «مذاکرات مجلس اول» درج نشده است. قسمتی از این مطلب در (شماره ۵۰، به تاریخ ۲۰ محرم‌الحرام ۱۳۲۵ هجری قمری، ص ۴) روزنامه مجلس و ادامه آن در (شماره ۵۲، به تاریخ ۲۴ محرم‌الحرام ۱۳۲۵ هجری قمری، ص ۳ و ۴) روزنامه مذکور آمده است.

لازم به ذکر است که در انتهای مذاکرات مربوطه آمده است که: (... جناب اشیخ ابراهیم زنجانی لایحه‌ای را قرائت کردند که در نمره آتیه درج خواهد شد.)

۱۲- در صفحه ۱۵۶ نسخه موجود در کتابخانه، تلگراف مجلس ایران به دومی روس و جواب دومی روس در ادامه مذاکرات پنجشنبه ۱۸ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ آمده است که در صفحه ۲۲۷ کتاب «مذاکرات مجلس اول» وجود ندارد. متن فرانسه و ترجمه فارسی تلگراف مذکور و جوابیه آن در روزنامه مجلس (شماره ۸۷، به تاریخ ۲۴ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ هجری قمری، ص ۴) آمده است.

لازم به ذکر است که در متن مذاکرات پنجشنبه ۱۸ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ آمده است که: (... و ما انشاءالله عین تلگراف مجلس محترم را با جوابی که از «دومی» روس رسیده و هر دو به زبان فرانسه است با ترجمه هر دو در نمره آتیه محض آگاهی مشترکین عظام درج خواهیم کرد» روزنامه مجلس، شماره ۸۳، به تاریخ ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۵ هجری قمری، ص ۴۱)

این نکته نیز قابل یادآوری است که در نسخه موجود در کتابخانه صرفاً متن فارسی آن آمده است. در حالی که در روزنامه مجلس به هر دو زبان فارسی و فرانسه آمده است.

۱۳- چون در مجموعه «مذاکرات مجلس اول» به تاریخ شروع و خاتمه مجلس اول اشاره‌ای نشده، لذا خواننده تصور می‌کند که تاریخ اولین

فترت بود و من عازم لندن بودم نتوانستم آنها را به مجلس شورای ملی ایران برگشت دهم لذا با خود به انگلستان برده و در این چهل سال در آرشیو کتابخانه من محفوظ بود و حال که برف پیری بر سرم نشست است به یاد آن اسناد افتاده و آنها را از آرشیو خود برداشته و تحویل شما می‌دهم. امیدوارم از آن نگاهداری خوبی بشود. مستر الدرید این را بگفت و من هم برای حفظ اسناد مزبور هیچ جایی را بهتر از کتابخانه مجلس شورای ملی ندانستم و آنها را به تهران فرستاده و اکنون در آرشیو اوراق بهادار کتابخانه مجلس شورای ملی نگاهداری و یکی از مدارک زنده و روح‌دار تاریخ مشروطیت ایران محسوب می‌گردد.^{۴۳}

نتیجه:

الف- تذکر

چنانچه گفته شد کتاب «مذاکرات مجلس اول» از روی مجموعه‌های «روزنامه مجلس» و «مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه» برگرفته شده است. با این وصف متن کتاب «مذاکرات مجلس اول» با مجموعه‌های مذکور اختلافاتی دارد.

در این قسمت، نکات ذیل در خور توجه است:

۱- انتشار اینگونه کتاب‌ها بدون اینکه برای آنها منبع و مأخذی ذکر شود قابل قبول نیست. چنانچه صاحب کتاب، اسنادی را غیر از آنچه در کتب مذکور آمده در اختیار داشت، باید به آنها استناد می‌نمود و حتی اگر آن مجموعه را بر اساس کتب فوق تهیه کرده است، بایستی لااقل به این مأخذ استناد می‌کرد.

ضمن اینکه با توجه به، به‌توپ بستن مجلس و با توجه به مطالبی که ارائه شد بعید به‌نظر می‌رسد که در حال حاضر، اسناد دیگری در زمینه مذاکرات دوره اول مجلس در اختیار اشخاص حقیقی یا حقوقی داخلی باشد.

گذشته از این چنانچه اسنادی در اختیار صاحب کتاب مذکور است، زیننده است که:

اولاً: چنانچه گفته شد، در کتاب خود به آنها استناد می‌کرد.

ثانیاً: اینگونه اسناد را در اختیار کتابخانه مجلس قرار می‌داد تا عموم مردم بتوانند آنها را مورد استفاده قرار دهند.

۲- چنانچه گفته شد، با نگاهی گذرا و بررسی اجمالی ۲۸۸ صفحه از مجموعه «مذاکرات مجلس اول» که مشتمل بر ۸۴۹ صفحه است، با ۲۰۱ صفحه از مجموعه «مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه» (نسخه موجود در کتابخانه) که مشتمل بر ۵۹۳ صفحه است و همچنین شماری از روزنامه‌های مجلس، این مطالب مشخص شده است.

بنابراین با مقابله دقیق این دو مجموعه با روزنامه مجلس ممکن است اختلافات دیگری نیز در این دو مجموعه بویژه مجموعه «مذاکرات مجلس اول» یافت شود.

۳- عدم انتشار صحیح اسناد تاریخی آن هم اسناد صدر مشروطیت، به هر نیتی که باشد ضربه شدیدی را به تاریخ کشور وارد می‌کند.

اگر صاحب کتاب «مذاکرات مجلس اول» بعضی از مطالب مندرج در مشروح مذاکرات ثبت شده در مجموعه‌های مذکور را قبول ندارد می‌تواند در تألیفی جداگانه آنها را مورد نقد قرار دهد.

۴- به‌نظر می‌رسد در جایی که مطالبی خوشایند سلسله قاجاریه بوده، آن موارد پررنگ‌تر ارائه شده و در صورتی که نکاتی خوشایند سلسله

مذکور نبوده حذف شده است. در موارد دیگر هم دلیل حذف اسناد معلوم نیست.

ب- توصیه

۱- از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی انتظار می‌رود که مجدانه موضوع را مورد بررسی قرار دهد.

۲- از قوه مقننه (و کتابخانه مجلس شورای اسلامی) انتظار می‌رود موضوع را پیگیری و اقدامات لازم را در این زمینه به‌عمل آورد.

با توجه به اینکه مجموعه «مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه» نیز در زمان پهلوی دوم تهیه شده و ممکن است مطالبی را که در مدح حکومت قاجاریه یا ذم حکومت پهلوی است، از قلم انداخته باشند^{۴۴} و نهایتاً با توجه به اهمیت مجلس اول و مشروح مذاکرات مربوط به آن، توصیه می‌شود اسناد مربوط از روزنامه مجلس و از دیگر اسناد موجود، مجدداً بررسی و نسخه جدیدی بدون هیچ گرایش حکومتی توسط قوه مقننه (و کتابخانه مجلس شورای اسلامی) منتشر شود.

ج- صلاحیت چاپ و انتشار مشروح مذاکرات مجلس

در این قسمت صلاحیت چاپ و انتشار مشروح مذاکرات مجلس از زاویه مصوبات مربوطه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در این ارتباط ضروری است به مصوباتی که در این زمینه وجود دارد اشاره شود.

به‌موجب قانون اجازه طبع مذاکرات مشروح جلسات علنی مجلس شورای ملی مصوب ۸ آذر ماه ۱۳۰۵ شمسی، اولین مجوز برای چاپ مشروح مذاکرات مجلس صادر شده است.^{۴۴} مصوبه مذکور در اوایل دوره ششم مجلس شورای ملی^{۴۵} به تصویب آن مجلس رسیده است بنابراین از آن تاریخ به بعد بر اساس این قانون، مشروح مذاکرات مجلس به چاپ رسیده است.

ماده اول این مصوبه مجلس شورای ملی را مکلف ساخته تا صورت مذاکرات مشروح جلسات علنی مجلس را (به استثنای مذاکرات قبل از دستور) بدون تحریف و تغییر به ترتیبی که در جلسات، نطق می‌شود طبع و نشر نماید.

ماده سوم این مصوبه نیز اداره مباشرت مجلس شورای ملی را مکلف ساخته تا مخارج طبع و نشر مذاکرات مشروح مجلس را از تاریخ تصویب این قانون تا آخر همان سال از محل جرائم بپردازد و در سنوات بعد جزو بودجه مخارج مجلس شورای ملی پیش‌بینی نماید.

لازم به ذکر است که اولین شماره مذاکرات مجلس از همان تاریخ تصویب مصوبه مربوطه به چاپ رسیده است.^{۴۶} با این مجوز مشروح مذاکرات شماره ۳۵ به بعد دوره ششم تقنینیه، به چاپ رسیده است.

برای چاپ مشروح مذاکرات دوره اول تا اوایل دوره ششم (جلسه ۱ تا ۳۴) نیاز به مجوزی جداگانه بوده که این مجوز نیز به‌موجب قانون بودجه سال یک هزار و سیصد و بیست و پنج مجلس شورای ملی مصوب ۱۶ اسفند ماه ۱۳۲۴ صادر می‌شود.^{۴۷}

تبصره «۵» این مصوبه، کارپردازی مجلس را مکلف نموده تا صورت مشروح مذاکرات ادوار اول و دوم و سوم و چهارم و پنجم و قسمتی از دوره ششم مجلس را طبع و نشر نماید.

بر اساس تبصره «۱» ماده سوم این قانون، اداره روزنامه رسمی کشور

مکلف به چاپ و انتشار صورت مشروح مذاکرات مجلس شورای ملی و آگهی‌های آن مجله به صورت جداگانه شده است. به موجب تبصره ۲ همان ماده، اداره تندنویسی و اداره روزنامه رسمی و چاپخانه مجلس با مسئولیت مشترک موظف شده‌اند که با به کار انداختن تمام وسایلی که در اختیار دارند مذاکرات هر جلسه مجلس را بلافاصله به طبع رسانیده و منتشر نمایند. مورد بعدی در ارتباط با مشروح مذاکرات مجلس، تصمیم قانونی مورخ ۱۳۳۶/۱۰/۱۵ مجلس شورای ملی است.^{۴۸} این تصمیم قانونی، مشتمل بر ماده واحده و یک تبصره است. ماده واحده مذکور، اداره قانونگذاری مجلس شورای ملی را مکلف ساخته تا صورت مشروح مذاکرات جلسات علنی مجلس را پس از تصویب به انضمام قوانین مصوب برای طبع و انتشار به روزنامه رسمی بدهد. در تبصره مربوطه نیز کاربردایی مجلس شورای ملی مکلف شده تا مخارج طبع و نشر مذاکرات مشروح مجلس را همه‌ساله در بودجه مجلس پیش‌بینی نماید. بنابراین بر اساس مصوبات فوق، چاپ و انتشار مشروح مذاکرات مجلس، منحصراً در اختیار مجلس بوده و در حال حاضر هم صرفاً مجلس شورای اسلامی صلاحیت چاپ مشروح مذاکرات را بر عهده دارد لذا چاپ و انتشار مشروح مذاکرات ادواری چه قبل و چه بعد از انقلاب منحصراً در صلاحیت مجلس است.^{۴۹} و هیچ شخص حقیقی یا حقوقی مجوز چاپ و انتشار مشروح مذاکرات مجلس را بطور کلی ندارد مگر بصورت موضوعی^{۵۰} و خاص. در مورد مجوز چاپ مشروح کامل مذاکرات مجلس (چه قبل و چه بعد از انقلاب)، وزارت ارشاد باید مجلس شورای اسلامی را مطلع نموده و در مواردی که چنین اتفاقی افتاده وفق مقررات، عمل نماید.

فهرست منابع و مآخذ:

۱. رضوانی، دکتر محمد اسماعیل، روزنامه مجلس: نخستین روزنامه تهران پس از مشروطه، تاریخ معاصر ایران (کتاب هشتم)، مجموعه مقالات، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، چاپ نخست، پاییز ۱۳۷۴.
۲. روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران، یادداشت‌های سید احمد تفرشی حسینی، به کوشش ایرج افشار، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، (به انضمام وقایع استبداد صغیر از نویسنده گمنام) بهمن ۱۳۵۱.
۳. روزنامه مجلس، جلد اول، کتابخانه، موزه، مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، «لیتوگرافی، چاپ و صحافی: علامه طباطبایی»، چاپ اول، ۱۳۷۵.
۴. ضرغام بروجنی، جمشید، دولت‌های عصر مشروطیت، اداره کل قوانین، چاپخانه مجلس شورای ملی، اردیبهشت ماه ۱۳۵۰
۵. فرهنگ قهرمانی، عطاءالله، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶
۶. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با رعایت اصلاحات سال ۱۳۶۸ شورای بازنگری قانون اساسی، دبیرخانه شورای بازنگری قانون

- اساسی.
۷. قانون اساسی و متمم آن، قسمت قوانین مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس شورای ملی، مهرماه ۱۳۴۶ شمسی.
  ۸. کسروی، احمد، تاریخ مشروطه ایران، مؤسسه مطبوعاتی امیر کبیر، جلد اول، چاپ سوم، مردادماه ۱۳۳۰.
  ۹. مجموعه قوانین سال ۱۳۷۹، روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران، جلد اول.
  ۱۰. مجموعه قوانین-عهده‌نامه‌ها-کنتراتها-امتیازات- خلاصه تصویبات مالی- خلاصه تصمیمات و مطالب متفرقه مصوبه مجلس مقدس شورای ملی در چهار دوره تقنینیه، مطبوعه مجلس، بدون تاریخ چاپ
  ۱۱. مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینی، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، تیر ماه ۱۳۳۴
  ۱۲. مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره چهاردهم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، اردیبهشت‌ماه ۱۳۲۶
  ۱۳. مجموعه قوانین و مصوبات دوره نوزدهم قانونگذاری مجلس شورای ملی، جلد سوم، چاپخانه مجلس، اردیبهشت‌ماه ۱۳۲۶
  ۱۴. مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، مهر ماه ۱۳۱۸
  ۱۵. مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵
  ۱۶. مروارید، یونس، از مشروطه تا جمهوری، نشر اوحدی، چاپ اول، بهار ۱۳۷۷.
  ۱۷. میرزاصالح، غلامحسین، مذاکرات مجلس اول، انتشارات مازیار، چاپ اول، ۱۳۸۴.
  ۱۸. نائینی، احمد رضا، مشروح مذاکرات قانون مدنی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶
- پی‌نوشت‌ها:
۱. غلامحسین میرزاصالح، مذاکرات مجلس اول، انتشارات مازیار، چاپ اول، ۱۳۸۴.
  ۲. تاریخ ۱۷ شعبان و سایر تاریخ‌های شمسی و قمری مندرج در بند «ب» از مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی اخذ شده است. (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، مهر ماه ۱۳۱۸، صفحه ۶۰۹ (ص ۱ فهرست).
- در اکثر اسناد موجود، تاریخ افتتاح مجلس، یکشنبه ۱۸ شعبان ذکر شده است که نمونه‌ای از آن ذیلاً می‌آید:
- (چند روز قبل از ختم عمل منتخبین تهران بر حسب امر مظفرالدین‌شاه، مشیرالدوله صدر اعظم برای افتتاح مجلس رقعہ دعوتی به‌عنوان علما و شاهزادگان و امراء و رجال و سفیران خارجه و نمایندگان انتخاب شده به این مضمون فرستاد:
- «یوم یکشنبه هجدهم شعبان سه ساعت به غروب مانده در عمارت گلستان افتتاح مجلس شورای ملی خواهد شد مستدعی است در ساعت مذکور برای درک سعادت حضور همایونی شرف حضور به‌هم رسانید» به‌موجب این دعوت در ساعت معین

دعوت‌شدگان با لباسهای رسمی خود در عمارت گلستان حضور یافتند و در اتاق برلیان خطابه افتتاحیه را که متن آن گراور شده است مظفرالدین‌شاه قرائت کرد. (مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵، ص ۹) با توجه به اسناد متعدد از جمله اسناد مندرج در این مقاله و همچنین درج این تاریخ در مشروح مذاکرات فوق و اشاره به روز مشخص آن، تاریخ ۱۸ شعبان، صحیح‌ترین تاریخ قمری برای افتتاح مجلس، است.

۳. الف- در بعضی از اسناد دیگر تاریخ افتتاح مجلس، سیزدهم مهر ماه ۱۲۸۵ شمسی (با توجه به درست‌نامه مندرج در ابتدای کتاب ذیل) مطابق ۱۷ شعبان ۱۳۲۴ هجری قمری و برابر با ۱۷ اکتبر ۱۹۰۶ میلادی، آمده است. (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۲- مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵، روی جلد.)

به نظر می رسد تاریخ سیزدهم مهر ماه ۱۲۸۵ شمسی، صحیح‌ترین تاریخ شمسی برای افتتاح مجلس، باشد.

ب- در بعضی از اسناد دیگر تاریخ افتتاح مجلس، چهاردهم میزان (مهر) ۱۲۸۵ شمسی مطابق ۱۸ شعبان ۱۳۲۴ هجری قمری و برابر با ۱۷ اکتبر ۱۹۰۶ میلادی، آمده است. (قانون اساسی و متمم آن، قسمت قوانین مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس شورای ملی، مهرماه ۱۳۲۶ شمسی، ص ۳)

۴. میزان = مهرماه
۵. در بعضی از اسناد دیگر تاریخ اختتام مجلس، ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۲۶ آمده است (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۲- مذاکرات مجلس - دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵، روی جلد.) در مورد تاریخ تعطیلی مجلس، نکاتی ارائه خواهد شد.

۶. سرطان = تیرماه
۷. مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، مهر ماه ۱۳۱۸، صفحه ۶۰۹/ص ۱ فهرست)

۸. لازم به ذکر است که نظامنامه مذکور حدود یک ماه قبل از تشکیل مجلس اول و برای برگزاری انتخابات مجلس اول، تهیه شده است. بنابراین درج این نظامنامه در مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، مهر ماه ۱۳۱۸، صفحه ۳۵) دلیلی بر اینکه این نظامنامه از جمله مصوبات مجلس اول باشد، نیست.

۹. ماده بیست و یکم - مدت مأموریت نمایندگان ملت دو سال خواهد بود و بعد از دو سال در تمام ممالک ایران تجدید انتخابات خواهد شد. (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، مهر ماه ۱۳۱۸، صفحه ۳۷)

۱۰. در متن فوق عبارت «شنبه» جایگزین عبارت «دوشنبه» گردید. (روزنامه مجلس، شماره ۱۵۳، به تاریخ یکشنبه ۲۱ جمادی‌الاولی ۱۳۲۶- در این روزنامه، مذاکرات مجلس مربوط به روز شنبه ۲۰ جمادی‌الاولی چاپ شده است.)

۱۱. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، مؤسسه مطبوعاتی امیر کبیر، جلد اول، چاپ

سوم، مردادماه ۱۳۳۰، ص ۶۱۱.
۱۲. در روزهای یکشنبه و دوشنبه «۲۱ و ۲۲ جمادی‌الاولی»، روزنامه مجلس طی شماره‌های ۱۵۳ و ۱۵۴ به چاپ رسیده است.
۱۳. احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، مؤسسه مطبوعاتی امیر کبیر، جلد اول، چاپ سوم، مردادماه ۱۳۳۰، ص ۶۲۲.
۱۴. همان، ص ۶۳۱.
۱۵.

الف- روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران، یادداشت‌های سید احمد تفرشی حسینی، به کوشش ایرج افشار، مؤسسه انتشارات امیر کبیر، (به انضمام وقایع استبداد صغیر از نویسنده گمنام) بهمن ۱۳۵۱، ص ۲۶۴ و ۲۶۵.

ب- در جای دیگر آمده است که: «روز سه‌شنبه بیست‌وسوم جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ در حوالی صبح صادق چند دسته قزاق با سه چهار عراده توپ در میدان بهارستان جمع شده...» یونس مروارید، از مشروطه تا جمهوری، نشر اوحدی، چاپ اول، بهار ۱۳۷۷، ص ۱۲۶»

ج- در جای دیگر نیز آمده است که: «... در ساعت پنج میربنجه علی‌آقا با دستور شبانه، با قزاقان خود روانه گردیده... دسته‌های دیگر قزاق... آهنگ مجلس کردند و در ساعت ۷ بود که اینها به جلو مجلس رسیدند...» احمد کسروی، تاریخ مشروطه ایران، مؤسسه مطبوعاتی امیر کبیر، جلد اول، چاپ سوم، مردادماه ۱۳۳۰، ص ۶۳۴»

۱۶. در بعضی از کتب، تاریخ ۲۳ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ به‌عنوان تاریخ به توپ بسته شدن مجلس شورای ملی به ثبت رسیده است. «جمشید ضرغام بروجنی، دولتهای عصر مشروطیت، اداره کل قوانین، چاپخانه مجلس شورای ملی، اردیبهشت ماه ۱۳۵۰، ص ۲۷.» با توجه به اسناد و مدارک زیاد و همچنین با تطبیق تاریخ‌های شمسی و میلادی با تاریخ فوق، مشخص می شود که تاریخ ۲۳ جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ روز به توپ بستن مجلس شورای ملی است.

۱۷. مجلس دوم در ۲ ذی‌قعدة ۱۳۲۷ هجری قمری مطابق با ۲۳ عقرب (آبان‌ماه) ۱۲۸۸ شمسی (برابر با ۱۵ نوامبر ۱۹۰۹ میلادی) افتتاح و در تاریخ ۲۹ ذی‌حجه ۱۳۲۹ هجری قمری مطابق با ۲۸ قوس (آذرماه) ۱۲۹۰ هجری شمسی (برابر با ۲۴ دسامبر ۱۹۱۱ میلادی) خاتمه یافته است. (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، مهر ماه ۱۳۱۸، صفحه ۶۰۹/ص ۱ فهرست))

تذکر: در بعضی از کتب، تاریخ خاتمه مجلس دوم، ۳ محرم ۱۳۳۰ هجری قمری، مطابق با ۳ دی ماه ۱۲۹۰ شمسی و برابر با ۲۴ دسامبر ۱۹۱۱ میلادی، آمده است. (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۱۳)

۱۸. الف- یونس مروارید، از مشروطه تا جمهوری، نشر اوحدی، چاپ اول، بهار ۱۳۷۷، ص ۱۶۴.

ب- در جای دیگر آمده است: «مشروطیت ایران از ۲۳ جمادی‌الاول سال ۱۳۲۶ تا ۲۰ جمادی‌الآخر ۱۳۲۷ هجری قمری در تعطیل ماند و استبداد سابق باز یک دوره دیگر خودنمایی کرد. اگرچه در عرض این مدت نیز از ۱۴ ربیع‌الثانی ۱۳۲۷ به بعد مشروطیت از طرف محمد علی میرزا اسماً برقرار شده بود لیکن حقیقتی نداشته و دل شاه با این وضع صاف نشده بود» همان، ص ۲۱۷»

۱۹. این روزنامه تنها روزنامه‌ای است که تحولات مجلس اول را در آن می توان دید. در این مورد توضیح بیشتری خواهد آمد.

۲۰. لازم به ذکر است که آقای سید محمد صادق طباطبایی ریاست دوره چهاردهم

- مجلس شورای ملی را برعهده داشته است. (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۱۹۱ تا ۱۹۵)
- مجلس چهاردهم در تاریخ ششم اسفندماه ۱۳۲۲ شمسی برابر با اول ربیع‌الاول ۱۳۶۳ هجری قمری مطابق با ۲۵ فوریه ۱۹۴۴ میلادی افتتاح و در تاریخ ۲۱ اسفندماه ۱۳۲۴ شمسی برابر با ۷ ربیع‌الثانی ۱۳۶۵ هجری قمری مطابق با ۱۲ مارس ۱۹۴۶ میلادی خاتمه یافته است. (همان، ص ۱۸۲).
۲۱. درج این عبارت در متن فوق که مقرر می‌دارد: (اما از تاریخ هجدهم شعبان ۱۳۲۴ که روز افتتاح مجلس است تا پنجم شوال در آن روزنامه هم اثری از جریان مذاکرات در دست نیوده) دلایل زیر صحیح به نظر نمی‌رسد:
- الف- مجلس اول در تاریخ یکشنبه هجدهم شعبان ۱۳۲۴ افتتاح گردیده ولی اولین شماره روزنامه مجلس، یکشنبه هشتم شوال ۱۳۲۴ یعنی پنجاه روز بعد از افتتاح مجلس، منتشر شده است.
- ب- در اولین شماره روزنامه مجلس، مذاکرات روز پنجشنبه پنجم شوال ۱۳۲۴ دارالشورای کبری ایران، درج شده است. (روزنامه مجلس، یکشنبه هشتم شوال المکرم ۱۳۲۴، سال اول، شماره ۱، ص ۵ و ۶).
۲۲. مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵، ص ۱.
۲۳. غلامحسین میرزاصالح، مذاکرات مجلس اول، انتشارات مازیار، چاپ اول، ۱۳۸۴، ص ۴۵.
۲۴. همان.
۲۵. مراد از نسخه موجود در کتابخانه مجلس، کتاب «مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه»، است که از طرف روزنامه رسمی تهیه شده و به نظر می‌رسد پاره‌ای از مطالب مندرج در کتاب «مذاکرات مجلس اول» از آن گرفته شده باشد.
۲۶. البته در بررسی قانون اساسی در مجلس، از عبارت «نظامنامه» نیز استفاده شده است.
۲۷. در صفحات ۵۸۲ و ۵۸۴ صورت مذاکرات نسخه موجود در کتابخانه عبارت صحیح آن آمده است.
۲۸. لازم به ذکر است که تهیه‌کننده کتاب «مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه» نیز به منابع و مآخذ موارد فوق، اشاره‌ای نکرده است.
۲۹. درج نام آقای دکتر محمدخان مصدق السلطنه که از حوزه اصفهان انتخاب شده بود در صفحه ۵ کتاب «مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه» و همچنین صفحه ۷۵۷ کتاب «مذاکرات مجلس اول»، دلیلی بر حضور او در مجلس اول نیست چون «به‌علت کمی سن با اعتبارنامه ایشان مخالفت شد و به مجلس نیامد» (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۳).
۳۰. دکتر محمد اسماعیل رضوانی، روزنامه مجلس: نخستین روزنامه تهران پس از مشروطه، تاریخ معاصر ایران (کتاب هشتم)، مجموعه مقالات، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، چاپ نخست، پاییز ۱۳۷۴، ص ۲۷.
۳۱. همان.
۳۲. روزنامه مجلس «جلد اول، شماره ۱ تا ۲۲۲»، کتابخانه، موزه، مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها، «لیتوگرافی، چاپ و صحافی:
- علامه طباطبایی»، چاپ اول، ۱۳۷۵، ص ۹ مقدمه.
۳۳. دکتر محمد اسماعیل رضوانی، روزنامه مجلس: نخستین روزنامه تهران پس از مشروطه، تاریخ معاصر ایران (کتاب هشتم)، مجموعه مقالات، مؤسسه پژوهش و مطالعات فرهنگی بنیاد مستضعفان و جانبازان انقلاب اسلامی، چاپ نخست، پاییز ۱۳۷۴، ص ۲۸.
۳۴. همان.
۳۵. همان، ص ۴۲.
۳۶. مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵، ص ۵۳ و ۵۴.
۳۷. همان.
۳۸. همان.
۳۹. لازم به ذکر است که در نسخه موجود در کتابخانه که از روزنامه مجلس استخراج گردیده نیز متن کامل آن درج نشده است.
۴۰. مذاکرات شنبه بیستم جمادی‌الاولی ۱۳۲۶ در روزنامه مجلس، جلد دوم، سال دوم، شماره ۱۵۳، ص ۱، درج گردیده است.
۴۱. مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵، ص ۵۸۲.
۴۲. یونس مروراید، از مشروطه تا جمهوری، نشر اوحدی، چاپ اول، بهار ۱۳۷۷، ص ۱۱۳ تا ۱۱۵.
۴۳. به‌عنوان مثال اصول ۳۶، ۳۷ و ۳۸ متمم قانون اساسی اصلاحی مورخ ۲۱ آذرماه ۱۳۰۴ که در مورد سلسله قاجاریه بوده از متن حذف و به زیرنویس منتقل و اصول اصلاحی مورخ ۲۱ آذرماه ۱۳۰۴ که در مورد سلسله پهلوی است، جایگزین آن شده است. (مذاکرات مجلس- دوره اول تقنینیه، ضمیمه روزنامه رسمی کشور، چاپخانه مجلس، اول خردادماه تا پایان مردادماه ۱۳۲۵، ص ۵۸۵)
- ضمناً علاوه بر ایرادات تائیدی در زیرنویس مربوطه، اصل چهلیم قانون اساسی نیز به‌عنوان اصل اصلاحی در زیرنویس آمده است. در حالی که:
- اولاً- اصل مذکور اصلاح نشده است.
- ثانیاً- متن اصل مندرج در متن با اصل مندرج در زیرنویس، مشابه یکدیگر است. (همان)
- علاوه بر موارد فوق، در مورد نظامنامه انتخابات دو درجه مورخ ۱۲ جمادی‌الثانیه ۱۳۲۷ قمری که صفحات ۵۸۹ تا ۵۹۳ را به خود اختصاص داده، نکات ذیل درخور توجه است:
- اولاً- با توجه به تاریخ افتتاح مجلس دوم، نظامنامه مذکور مربوط به دوره دوم نیست.
- ثانیاً- تاریخ تدوین نظامنامه فوق، مربوط به دوره فترت بین مجلس اول و دوم است. بنابراین، این نظامنامه نیز مانند (نظامنامه انتخابات «اصنافی») که بحث آن قبلاً آمد، نه از مصوبات مجلس اول است و نه از مصوبات مجلس دوم. بنابراین درج این نظامنامه در مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، دلیلی بر مصوبه مجالس اول یا دوم نیست. (مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورای ملی، اداره قوانین و مطبوعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، مهر ماه ۱۳۱۸، صفحه ۳۹)
- ثالثاً- نظامنامه مذکور که مشتمل بر ۶۳ ماده است، توسط کمیسیون مخصوص تهیه شده و در تاریخ ۱۲ جمادی‌الآخره ۱۳۲۷ به توشیح محمد علی شاه قاجار رسیده است. اسناد مربوطه بدین شرح است:
- الف- ماده ۶۳-...

امضاء اعضا کمیسیون تحریر نظامنامه انتخابات:

فرمانفرما- مشیرالدوله- مؤتمن‌الملک- مستوفی‌الممالک- صنیع‌الدله- مخبر‌الملک- معین‌الدوله- مهندس‌الممالک- مستشارالدوله- حاجی سید نصرالله- اسدالله میرزا- حسن‌قلی‌خان نواب- مستشارالسلطان- کاشف‌السلطنه- نظم‌الدوله- امین‌دربار(مجموعه قوانین-عهدنامه‌ها- کنتراتها- امتیازات- خلاصه تصویبات مالی- خلاصه تصمیمات و مطالب متفرقه مصوبه مجلس مقدس شورای ملی در چهار دوره تقنینیه، مطبوعه مجلس، بدون تاریخ چاپ، ص ۲۷۵)

ب- باسمه تبارک و تعالی

جناب سعدالدوله رئیس‌الوزراء:

نظامنامه انتخابات مبعوثین که بر حسب اراده علیه ما در کمیسیون مخصوص ترتیب داده شده و مشتمل بر شصت و سه ماده می باشد صحیح است فوراً بدهید بطبع رسانده و منتشر نمایند وزیر داخله نیز بلافاصله در صدد تهیه لوازم انتخابات در تهران و ولایات باشد. ۱۲ جمادی‌الآخره ۱۳۲۷ «محمد علی شاه قاجار» (همان، ص ۲۸۲- شماره زیرنویس ۲۳).

۴۴. قانون اجازه طبع مذاکرات مشروح جلسات علنی مجلس شورای ملی مصوب ۸ آذرماه ۱۳۰۵ شمسی

ماده اول - اداره تقنینیه و مباشرت مجلس شورای ملی مکلف است صورت مذاکرات مشروح جلسات علنی مجلس را (به استثنای مذاکرات قبل از دستور) بدون تحریف و تغییر به ترتیبی که در جلسات نطق می‌شود طبع و نشر نماید.

ماده دوم - مذاکرات هر جلسه باید منتهی تا یک هفته بعد منتشر گردد.

ماده سوم - اداره مباشرت مجلس شورای ملی مکلف است مخارج طبع و نشر مذاکرات مشروح مجلس را از تاریخ تصویب این قانون تا آخر هذلسنه از محل جرائم پرداخته و در سنوات بعد جزو بودجه مخارج مجلس شورای ملی پیش‌بینی نماید.

این قانون که مشتمل بر سه ماده است در جلسه هشتم آذر ماه یک هزار و سیصد و پنج شمسی به تصویب مجلس شورای ملی رسید.

محمد تدین: رئیس مجلس شورای ملی

(مجموعه قوانین موضوعه و مسائل مصوبه دوره ششم تقنینی، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپ سوم، تیر ماه ۱۳۳۴، صفحه ۵)

۴۵ مجلس ششم در تاریخ ۱۹ تیرماه ۱۳۰۵ شمسی برابر با ۳۰ ذی‌حجه ۱۳۴۴ هجری قمری مطابق با ۱۰ ژوئیه ۱۹۲۶ میلادی افتتاح و در تاریخ ۲۲ مردادماه ۱۳۰۷ شمسی برابر با ۲۶ صفر ۱۳۴۷ هجری قمری مطابق با ۱۳ اوت ۱۹۲۸ میلادی خاتمه یافته است. (عطاءالله فرهنگ‌قهرمانی، اسامی نمایندگان مجلس شورای ملی از آغاز مشروطیت تا دوره ۲۴ قانونگذاری و نمایندگان مجلس سنا در هفت دوره تقنینیه، چاپخانه مجلس شورای ملی، خرداد ماه ۱۳۵۶، ص ۶۸)

۴۶ مذاکرات مجلس، شماره اول، جلسه ۳۵، دوره ششم تقنینیه، ۸ آذرماه ۱۳۰۵ مطابق بیست و چهارم جمادی‌الاولی ۱۳۴۵

۴۷ قانون بودجه سال یک هزار و سیصد و بیست و پنج مجلس شورای ملی مصوب ۱۶ اسفند ماه ۱۳۲۴

ماده اول - ...

تبصره ۱ - ...

تبصره ۵ - از محل صرفه‌جویی بودجه ۱۳۲۴ و ۱۳۲۵ مجلس، کارپردازی مجلس مکلف است صورت مشروح مذاکرات ادوار اول و دوم و سوم و چهارم و پنجم و قسمتی از دوره ششم مجلس را طبع و نشر نماید.

ماده سوم - ...

تبصره ۱ - اداره روزنامه رسمی کشور شاهنشاهی مکلف است صورت مشروح مذاکرات

مجلس شورای ملی را جداگانه و آگهی‌های مجله را جداگانه چاپ و منتشر نماید.

تبصره ۲ - اداره تندنویسی و اداره روزنامه رسمی و چاپخانه مجلس با مسئولیت مشترک موظفند که با به کار انداختن تمام وسایلی که در اختیار دارند مذاکرات هر جلسه مجلس را بلافاصله به طبع رسانیده و منتشر سازند.

(مجموعه قوانین موضوعه و مصوبات دوره چهاردهم قانونگذاری، اداره مطبوعات و اطلاعات مجلس شورای ملی، چاپخانه مجلس، اردیبهشت‌ماه ۱۳۲۶، صفحه ۲۶۵) ۴۸ تصمیم قانونی راجع به اصلاح قانون مصوب ۸ آذر ماه ۱۳۰۵ متخذه ۱۳۳۶/۱۰/۱۵

ماده واحده - اداره قانونگذاری مجلس شورای ملی مکلف است صورت مشروح مذاکرات جلسات علنی مجلس را پس از تصویب به انضمام قوانین مصوب برای طبع و انتشار به روزنامه رسمی بدهد.

تبصره - کارپردازی مجلس شورای ملی مکلف است مخارج طبع و نشر مذاکرات مشروح مجلس را همه‌ساله در بودجه مجلس پیش‌بینی نماید.

تصمیم قانونی فوق که مشتمل بر ماده واحده و یک تبصره است در جلسه یکشنبه پانزدهم دی ماه یک هزار و سیصد و سی و شش از طرف مجلس شورای ملی اتخاذ گردیده و قابل اجرا می‌باشد. رئیس مجلس شورای ملی - رضا حکمت

(مجموعه قوانین و مصوبات دوره نوزدهم قانونگذاری مجلس شورای ملی، جلد سوم، چاپخانه مجلس، اردیبهشت‌ماه ۱۳۲۶، صفحه ۲۱۷۲)

۴۹. مصوبات مربوط به مشروح مذاکرات، پس از پیروزی انقلاب بدین شرح است:

الف-قانون اساسی

اصل شصت و نهم

مذاکرات مجلس شورای اسلامی باید علنی باشد و گزارش کامل آن از طریق رادیو و روزنامه رسمی برای اطلاع عموم منتشر شود. در شرایط اضطراری، در صورتی که رعایت امنیت کشور ایجاب کند، به تقاضای رئیس‌جمهور یا یکی از وزرا یا ده نفر از نمایندگان، جلسه غیرعلنی تشکیل می‌شود. مصوبات جلسه غیرعلنی در صورتی معتبر است که با حضور شورای نگهبان به تصویب سه چهارم مجموع نمایندگان برسد. گزارش و مصوبات این جلسات باید پس از بر طرف شدن شرایط اضطراری برای اطلاع عموم منتشر گردد.

(قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران با رعایت اصلاحات سال ۱۳۶۸ شورای بازنگری قانون اساسی، دبیرخانه شورای بازنگری قانون اساسی، ص ۳۷)

ب- قانون آئین‌نامه داخلی مجلس شورای اسلامی

مصوب ۱۳۷۹/۱۲/۰

ماده ۱۱۲ - مذاکرات کامل هر جلسه همراه با مصوبات ضبط و ثبت و حداکثر چهل و هشت ساعت پس از آن، بین نمایندگان توزیع می‌شود. نماینده‌ای که در صورت مشروح مذاکرات مطلبی برخلاف اظهارات او ثبت شده باشد، بطور اختصار می‌تواند فقط نسبت به همان مورد در جلسه رسمی تذکر دهد و بعداً اصلاح آن قسمت از مذاکرات، در مجموعه مذاکرات مجلس درج می‌شود. صورت مذاکرات جلسات باید به امضای رئیس یا نایب‌رئیس مجلس که آن جلسه را اداره نموده است برسد.

(مجموعه قوانین سال ۱۳۷۹، روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران، جلد اول، ص ۳۰۵)

۵۰. از نمونه‌های آن مشروح مذاکرات قانون مدنی است. (مشروح مذاکرات قانون مدنی، گردآوری و تحقیق: احمد رضا نائینی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، بهار ۱۳۸۶)